

GIDÓ CSABA

Az 1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése

Előzmények

Székelyföld a történelem folyamán egy sajátos gazdasági, társadalmi és kulturális entitást képezett a Kárpát-medencében. A XIX. században a székely gazdasági és társadalmi élet válságos időszakba érkezett. Székelyföld mind etnikai, mind földrajzi szempontból egy elszigetelt térséget alkotott Erdély keleti határvidékén, körülveve románok és szászok lakta területekkel. A székelység eladósodása és elvándorlása a kortársak szemében az erdélyi magyarság fennmaradását kérdőjelezi meg és felgyorsítja az itteni magyarság asszimilációját, valamint más nemzetek javára történő területvesztését. A XIX. század végén a székelység problémája kilép a helyi, valamint állampolitikai keretektől és az egész magyarság nemzeti problémájává válik. A székelység ugyanis meghatározó erő volt a Kárpát-medencei magyarság jelenében és jövőjében. A történelem folyamán a Székelyföld, a magyarság legkeletibb védőbástyájaként volt és van számon tartva, amely megakadályozza az erdélyi magyarság felszívódását az egyre terebélyesedő román nemzettestbe. A XIX. században a nemzeti ébredés és nacionalizmus századában a nagyfokú kivándorlás következtében a kortársak szemében ez a védőbástya az összeomlás szélére sodródott. A nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán a közép és kelet európai nemzetek - köztük a magyarság is - kezdtek számot vetni a maguk helyzetével, a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, amelyeknek történelmi határa mellett nyelvrokonok éltek vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történelmi területén más nyelvűek éltek kitűzték az egy nyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.¹ A magyar nemzet vezető személyiségei, kezdve Kossuth Lajostól az egy nyelvű nemzeti állam megteremtésének sarkalatos pontjaként kezelték a székely kivándorlás problémáját, amelyet a székely népfelleg Magyarország gyéren, vagy más nemzetek által lakott területére való irányításával véltek megoldani. Már a reformkorban több vezető személyiség és jeles értelmiségi felfigyelt a székelyföldi gazdasági, társadalmi bajokra és ennek hatására felvetették a kivándorolt székelység, valamint a moldvai csángóság hazatelepítésének gondolatát. *„Mennyivel erősebb volna Erdély, ha az Oláhországba vándoroltakat saját kebelében bírhatná. Véleményünk szerint az országgyűlésnek kellene akadályozni s a kimehetést szorosabb határok közé szorítani. Mennyi néptelen helyei vannak Erdélynek és a testvérhonnak, hol azok letelepedhettek volna! A Mezőségen, magyarhon pusztáin mennyi ember megférhetne, ha azt vesszük fel, hogy a népesség miatt vándorolnak el...”*² Az Erdélyi Híradó egy későbbi lapszámában szintén egy névtelen cikkíró kifejezi aggodalmát amiatt, hogy a székely kivándorlás kérdésének halogatása később még megbosszulhatja magát: *„Jöhet idő, midőn azon eredmények, miket ezen mulasztásunk honunk betelepítését mindenek előtt véreinkkel eszközölni idézett elő, maradékaink átkát vonandja egykor fejünkre. Szóval jöhet idő, midőn eme hanyagság felett drágán fogja magát rajtunk megbosszulni.”*³ A XIX. század negyvenes éveiben láttak napvilágot a székely kivándorlás megakadályozását, valamint a moldvai magyarság hazatelepítését célzó első tervezetek. 1848-ban az újonnan megalakult magyar forradalmi kormány több ízben vita alá bocsátotta a székelyföldi jobbágykérdéssel kapcsolatos, illetve a székelység gazdasági és

szociális helyzetének javítására irányuló elképzeléseit. Kossuth Lajos 1848 nyarán felkarolta Perényi Zsigmond azon javaslatát, hogy a székely jobbágykérdést s általában a túlnépesedés miatt elszegényedett székelység jövőjét a Magyarországra való áttelepítéssel oldják meg. A székelységgel egy időben került volna sor a moldovai, mintegy 40 000 főre becsült csángóság áttelepítésére is.⁴ „*A határszélek biztosítása egy részről - másrészről a nemzetiség érdeke igen fontossá teszi, hogy a túlnépesedett székely vidékek, nem különben a moldvai csángómagyarok Magyarországra s különösen a Bánátba telepíttessenek - oly tömegekben, melyek szükség esetén az ellenségnek ellenállni, minden esetre pedig nemzetiségüket fenntartani képesek legyenek.*” Ekképpen indokolta Kossuth az áttelepítést, és ez ügyben 1848. július 26-án törvényjavaslatot nyújtott be.⁵ A képviselőház augusztus elsején némi módosítással törvényerőre emelte Kossuth előterjesztését. Majd a következő napon Kossuth Berzenczey Lászlót kinevezte miniszteri biztossá a telepítés lebonyolítására. Berzenczey hozzá is kezdett az előkészületekhez, de végül is az áttelepítésből semmi sem lett részben a Délvidéken bekövetkezett háborús állapotok miatt, részben pedig amiatt, hogy a székelység nem volt hajlandó a tömeges áttelepedésre.⁶

Az 1848-49-es forradalmat követően egyre nagyobb nyilvánosságot kapott a székelység és a székely kivándorlás problémája. Az erdélyi sajtókban első sorban a Kolozsvári Közlönyben jelent meg számos cikk erről, valamint a román fejedelemségekben létező magyar telepekről. Gróf Kálnoki Dénes a székely kivándorlás okait a feudális kötöttségek megszűnésében, a román fejedelemségek közelségében, az ottani munkabér nagyságában és az élelmiszer olcsóságában látta. Ehhez társul „*azon körülmény, hogy a székely lányok közül többen földbirtokhoz mentek férjhez és egy-két mesterlegény kedvező helyzetbe jutott, a népet annyira elszédítette, hogy a jelenben a kivándorlás valóságos betegséggé fajult.*”⁷ Az értelmiség egy elenyésző része azt próbálta bizonyítani, hogy a kivándorlás előnyökkel jár a magyar hazára nézve. Ugyanis szerintük a kivándorolt munkaerő jelentős pénzüsszegekkel támogatja az itthon maradottakat és a kivándorlásból az országnak is jelentős haszna van, mivel nagy összegek folynak így be az ország területére. Az 1860-as években több tisztségviselő a kivándorlásban a fennálló társadalmi bajok megoldásának egyik spontán eszközét látta. Véleményük szerint ugyanis csak a „*férgese, a söpredék*” távozik, amely itthon csak bajt okozna. A XIX. század közepétől, az államhatalmi szervek szeme láttára, szerteágazó emberkereskedés bontakozott ki. Székely szekeresek fuvarozták háziipari cikkekkel és borvízzel Romániába a munkát kereső cselédeket, inasokat, munkásokat vagy akár gyerekeket. A kialakult visszás helyzetért felelősséget érző székely értelmiség, valamint a Romániában tartózkodó magyarság vezető személyiségei több alkalommal is felhívást intéztek a bécsi, majd budapesti hatóságokhoz az elburjázott emberkereskedelem megállítására érdekében.

Koós Ferenc bukaresti református esperes a 60-as években tanúja volt, hogy „*csíki székely szekeresek valódi emberkereskedést kezdtek volt folytatni a csíki leányokkal és 12-14 éves fiukkal.*”⁸ A többszöri tiltakozás eredményeként a magyar hatóságok a hatvanas évek végén intézkedéseket hoznak a kiskorúak kiutazásának megszigorítására, de a felnőttek kiáramlását semmi sem gátolta. A magyar kormány kivándorlási politikájával kapcsolatosan meg kell említeni, hogy ez idő tájt jelentős volt a felvilágosodás doktrínáinak hatása, amelyek kihangsúlyozták az egyén jogait saját sorsának eldöntéséhez. A liberális gondolkodástól idegen volt, hogy a kormányzat beavatkozással korlátozza az egyén lehetőségét arra, hogy maga válassza ki a helyet, ahol élni és dolgozni akar. A gazdasági liberalizmus azt vallotta, hogy a tőke és a javak szabad áramlása biztosítja az ipar és más vállalkozások számára a legnagyobb hasznot. Ahogy a tőke és az áruk szabad cseréje vezet a legmagasabb hatékonysághoz és prosperitáshoz, ugyanúgy hasonló haszonnal jár a munkaerő, azaz e népesség szabad áramlása, így tehát szükséges a kivándorlás szabadsága.⁹ A polgári nacionalizmus erősödésével, a háborús

készülődésekkel párhuzamosan megnövekedett a nemzeti munkaerő fontossága és az európai kormányok - így a magyar is - habár fenntartották a szabad kivándorlás jogát, fokozatosan különböző korlátozásokat vezettek be és figyelemmel kísérték a kivándorlási mozgalmat. A magyar kormány kivándorlási politikáját az első világháborúig egyfajta kettősség jellemezte, hiszen több alkalommal kifejezésre juttatta a kivándorlás szabadságát a gazdasági liberalizmus szellemében. Másrészt propagandájában a kivándorlás ellen volt és annak megakadályozásán munkálkodott. A kortársak több alkalommal szemére vetették a kormánynak, hogy e téren politikája ellentmondásos, többarcú és tényleges cselekvésre szólították fel. A XIX. század második felében számos közművelődési, érdekvédelmi szervezet jött létre, amelyek figyelemmel kísérték a székely társadalom problémáit és különböző eszközökkel befolyást próbáltak gyakorolni a magyar kormány székelyföldi politikájára. Még a reformkorban - igaz csak formailag - 1844-ben Kolozsváron megszerveződött az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE), amely valójában csak az 1854-es alakuló gyűlés után kezdte el működését, Mikó Imre vezetésével. Az egyesület egy korszerű gazdasági szerkezet kiépítésének lett szószólója Erdélyben. Szintén Mikó Imre fáradozásainak lehet köszönni az újabb erdélyi értelmiségi fórum, az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) megalakulását Kolozsváron, 1859-ben. A dualizmus korában újabb civil szervezetek jöttek létre: 1877-ben megalakult a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet, székely társaságok szerveződtek a jelentősebb székelyföldi helységekben és azokban a városokban, ahol jelentős lélekszámú székelység tartózkodott. 1885 április 12-én Kolozsváron megalakult az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), amelynek megalakulását maga Kossuth Lajos is üdvözölte Turinból: *„Erdély jobb keze hazánknak. Minden talpalatnyi térrel mit ott a magyarság elveszít, hazánk ezeréves magyar állami jellegének biztonsága csorbul. Hazafiúi irányban ellensúlyozni a magyarellenes állambomlasztó bujtogatást, fenntartani a magyarságot, visszaszerezni az elveszett tért, fejleszteni a magyar közművelődést - oly önvédelem, melyet minden magyarnak támogatni kellene.”*¹⁰ Az egyesület tevékeny részt vállalt az erdélyrészi magyarság civil életének megszervezésében. 1886 áprilisában megalakult az EMKE Székely Szakosztálya, amely felkarolta a székely telepítési ügy problémáját. Úgyszintén az EMKE kezdeményezése és védnöksége alatt 1891. január 12-én megalakult az Erdélyrészi Kárpát Egyesület (EKE). Az 1890-es évektől egyre több napilap vagy szakfolyóirat kezd foglalkozni rendszeresen a székely kivándorlással. A századfordulón szinte divattá vált e kérdéstről beszélni és írni. Magyarországon az első országos konferenciát a kivándorlás kérdéséről az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) szervezte meg 1895-ben. Itt elhatározták egy Kivándorlási Bizottság megszervezését, amelynek feladatai közé tartozott többek között a székely kivándorlás problémájának tanulmányozása. A Kivándorlási Bizottság tényleges működését 1900-ban kezdte el és tervbe vették, hogy 1902-ben az ország négy különböző vidékén kivándorlási kongresszust szervezzenek: Felvidéken, Dunántúlon, Délvidéken és Székelyföldön.

A tusnádi székely kongresszus

A magyar kormány a századfordulóig a kivándorlás kérdésének nem tulajdonított komoly jelentőséget, azonban a közvélemény általános érdeklődésének hatására kénytelen volt lépéseket tenni e probléma megoldásának irányába. Így került sor Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszter Székelyföldi utazására 1900-ban, aki miután visszatért Budapestre, egy leiratot intézett a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarához, amelyben felvázolta egy nagyszabású székely akció tervét, amely révén megoldható volna a térség problémája. Ugyanakkor felkérte a kamarát, hogy alakítson bizottságot, amely tanulmányozza a lakosság helyzetét és véleményt formál a régió gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéről.¹¹ A kamara 1901

márciusára begyűjtötte a Székelyföldre vonatkozó adatokat, majd felterjesztette véleményét a kormányhoz.

A székely probléma véleményezésénél első sorban a közlekedés elmaradottságát, a vasút hiányát emelték ki, amely stagnálásra kényszeríti az egész székely gazdaságot. A Székelyföld problémáját leginkább ismerő két erdélyi egyesület - EMKE, EKE - vezető személyiségei 1901-ben szintén elhatározták egy kongresszus megszervezését a székelység bajairól és elküldték ennek tervezetét Hegedüs Sándor miniszternek. Mind a miniszter, mind más egyesületek - így az OMGE is - támogatták az ötletet, amúgy is az utóbbi akart egy kongresszust szervezni a székely kivándorlásról és most késznek mutatkozott, hogy létrejöjjön egy olyan találkozó, amelyen megbeszélésre kerülne e térség minden problémája. 1902. január 16-án Budapesten, az Országházban a székelyföldi képviselők az érdekek egyeztetése végett értekezletet szerveztek az illetékes egyesületek vezetőinek. Elhatározták, hogy az EMKE, OMGE, EKE, EGE, Marosvásárhelyi Székely Társaság együttesen hívja össze és rendezze a kongresszust, az OMGE, EKE és az EGE előtanulmányainak felhasználásával. Ugyanakkor az illetékes egyesületek egy közös rendező bizottság felállítását határozták el.¹² Rövid időn belül azonban vita bontakozott ki az OMGE és az EKE között, amelyet a korabeli sajtó „*kanapé kérdésnek*” csúfolt. Az ellenségeskedés oka, hogy 1902. február 15-re a székely képviselők kérésére az OMGE Marosvásárhelyre összehívta a Székely Kongresszust. Ezt zokon vette az EKE, ugyanis szerinte ezzel az OMGE megsértette az 1902. január 16-i megállapodást, mely szerint az előértekezletet csak az illető egyesületek közös elhatározásával lett volna szabad összehívni és akkor, amikor mindegyik fél a kongresszus által felhasználandó munkálataival elkészült. Az EKE azzal vádolta az OMGE-t, hogy a székely kongresszust az agrárius mozgalom népszerűsítésére szeretné felhasználni. Az elkövetkező napok újságcikkeiben mindkét fél próbálta bebizonyítani saját igazát és a vita azzal zárult, hogy az EKE és az EGE kijelentette, hogy nem vesz részt a megrendezendő székely kongresszuson. A székely értelmiség, valamint sajtó egy része bizalmatlan volt a távoli Budapestről hirtelen megjelenő OMGE tagokkal szemben, akiknek többsége ez alkalommal járt először Székelyföldön és csak felszínes ismeretekkel rendelkezett e régióról. Egyesek elképzelhetetlennek tartották, hogy az EKE és az EGE, erdélyi egyesületek, melyek ismerik a székely társadalom problémáit, a kialakult visszás helyzet miatt ne vegyenek részt a kongresszus munkálatain. Az 1902. február 15-én sorra kerülő vásárhelyi találkozón a fent említett két egyesületen kívül mindegyik civil szervezet megjelent és megválasztották a kongresszust szervező bizottság tagjait. Elhatározták, hogy a Kongresszus helyét és idejét a rendező bizottság állapítsa meg és egy kongresszusi irodát állítsanak fel, melynek feladata az ügyrendi tevékenység irányítása.¹³

Az 1902-es év elejétől országszerte megnőtt az érdeklődés a Székelyföld iránt, számos székelységgel kapcsolatos rendezvényre került sor. Februárban Debrecenben megszervezték a székely írók napját, amelyen jelen volt Benedek Elek, Gyulai Pál, Jakab Ödön és Benedek János.¹⁴ A székely társaságok ülésén a székelységet érintő fontos kérdések mellett egyre több szó esik a székelység erkölcsi életéről, hagyományos életviteléről, amelyre hatást gyakoroltak a messzi idegenből hazatért kivándorlók által hozott új szokások. Ma nevetségesnek hangzik, hogy például a sepsiszentgyörgyi Tanítókör és Székely Társaság hadat üzent a címkórság és a „*kiszi hand*” köszönési forma ellen. Kijelentették, hogy „*egy-egy székely leány eldobja magáról a székely viseletet és felölti a vigánót, a cifra kalapot és az első dolga, hogy úton-útfélen kiszi handdal üdvözli ismerőseit, kik erre jót nevetnek s azt szokták mondani: na ez is megcivilizálódott, mit így kell érteni, hogy erkölcsileg meghalt.*”¹⁵ Egyre több szó esik a Romániában vagy nagyobb magyarországi városokban munkát kereső székely lányokról és asszonyokról, akik erkölcsi romlás veszélyének vannak kitéve. A brassói Székely Társaság és annak elnöke Kóos Ferenc kezdeményezte a Brassóban szolgáló székely cselédlányok

oktatását. A kongresszust rendező bizottság látva kifejtett munkásságát, felkérte Kóos Ferencet, hogy a kongresszuson részletes beszámolót tartson erről a témakörrel.

Visszatérve a kongresszust előkészítő munkálatokra meg kell jegyezni, hogy élénk vita bontakozott ki a körül, hogy melyik székelyföldi helység adjon otthont a megrendezendő rangos eseménynek. Különböző székely társaságok egymást túl licitálva tették meg ajánlataikat: így felmerült Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Tusnádfürdő, Csíkszereda valamint Sepsiszentgyörgy neve, mint olyan helységek, ahol meg lehet rendezni a kongresszust. A kongresszust rendező bizottság 1902. március 24-én Budapesten ülést tartott, ahol a rendező bizottság elnökének Bedő Albertet, alelnöknek Forster Gézát, az OMGE vezető személyiségeit választották meg. Megállapították a kongresszus tárgyalási menetrendjét, de nem tudtak határozni annak helyét illetően. A kongresszus által elfogadott határozatokat - hogy azok minél nagyobb támogatást nyerjenek - közölni szándékoztak a kormánnyal, a pozsonyi országos gazdakongresszussal, valamint más hatóságokkal és testületekkel.¹⁶ Időközben a kormány is lépésre szánta el magát: Darányi Ignác földművelési miniszter elhatározta egy székely kormánybizottság felállítását, amelynek élére Sándor Jánost, Maros-Torda és Kis- Küküllő vármegyék, valamint Marosvásárhely szabad királyi város főispánját nevezte ki. Ez a székelyföldi kormánybizottság később a székely kirendeltség néven vált ismertté. Egyes székelyföldi képviselők nemtetszéssel fogadták a kormány lépését, amelyet a székely kongresszus munkálataiba való beavatkozásként értékelték. Darányi miniszter a kedélyek megnyugtatása érdekében kijelentette, hogy a kormánybiztos csak a kongresszus után foglalja el helyét és a kongresszus által előterjesztett javaslatok rendelkezésére fog állni.¹⁷ 1902. június 5-én került sor a kongresszust rendező bizottság újabb összejövételére, amelyen elhatározták, hogy a kongresszus megszervezésére Tusnádfürdőn kerüljön sor, 1902. augusztus 28-30-a között. Ezt megelőzően a kongresszus részvevői számára tanulmányutakat szerveznek, amelyen lehetőségük lesz megismerni Székelyföldet és annak lakóit.¹⁸ Egy későbbi összejövetel alkalmával a bizottság összeállította az előadók névsorát és elhatározták, hogy a székelység problémáit a kongresszus öt szakosztály keretein belül tárgyalja.

I. Östermelési szakosztály, amelyet a Székely Egyesület irányít

II. Ipari, kereskedelmi, munkásügyi, értékesítési és közlekedési szakosztály, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara irányításával

III. Birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály, az OMGE vezetésével

IV. Közművelődési és közegészségügyi szakosztály, az EMKE irányításával

V. Kivándorlási és fürdőügyi szakosztály, a Marosvásárhelyi Székely Társaság irányításával

A három különböző irányba tervezett tanulmányi kirándulásokra augusztus 22-e és 27-e között került sor, kiindulópontként a három székely város: Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy volt megjelölve. A kirándulások részvevőinek alkalmuk volt megismerni a Székelyföld egyes régióinak gazdasági, társadalmi problémáit, gyönyörködhetnek a vidék vadregényes tájaiban. A kongresszust megelőző hetekben egyes újságok támadták a rendező bizottság munkálatait, kijelentve, hogy a különböző összejövetelek, kirándulások nem mások, mint bankettezések sorozata, anélkül, hogy valami hasznot látna belőle a székelység. A támadások hatására a rendező bizottság úgy döntött, hogy semminemű bankettet vagy egyéb ünnepséget nem engedélyez a kongresszus idejére. A kongresszust nagy várakozás előzte meg „*nagyot dobban az egész székelység szíve, végre tehát siralmas jajkiáltásunk nem hangzott el a pusztaiban; nemünknek színe, virága kongresszusba gyűl vármegyénk szép kies helyén a Tusnád fürdőn, azért, hogy tanácskozzék egyes bajos dolgainkról.*”¹⁹ A kongresszus részvevői

augusztus 27-én érkeztek meg Tusnádra, ahol a helyi rendező bizottság várta őket Csík megye főispánja, Mikó Bálint vezetésével.

Rövid időn belül Tusnád fürdőt elárasztották a kongresszusi vendégek, akik számára a rendező bizottság ismerkedési estélyt szervezett, amelyen jelen voltak a környező helységek tehetősebb tagjai, családjaikkal együtt. Szinte lehetetlen felsorolni azokat akik jelen voltak a kongresszuson, ezért csak a nevesebb személyiségek megemlítésére szorítkozom. A földművelésügyi miniszter képviseletében megjelentek: Sándor János, székely kormánybiztos; Balog Vilmos és Horváth Sándor miniszteri tanácsosok; Tervei Imre osztálytanácsos; Sierbán János tejjgazdasági felügyelő. A honvédelmi miniszter képviseletében Hoffmann Hugó vezérkari ezredes, Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter képviseletében Reviczki Konrád miniszteri tanácsos és Micsek Endre miniszteri titkár. Jelen voltak a székely vármegyék fő- és alispánjai és rajtuk kívül természetesen a kongresszust megszervező egyesületek tagjai, az erdélyi történelmi egyházak és különböző kulturális egyesületek képviselői és nem utolsósorban a hétfalusi csángóság, valamint a bukaresti Magyar Társulat is képviseltette magát. A kongresszus munkálatainak megnyitására 1902. augusztus 28-án került sor. A megnyitó beszédet a rendező bizottság elnöke Bedő Albert mondta. Beszédében kiemelte, hogy a kongresszus azért ült össze, hogy megvitassa azokat a földművelési, ipari, kereskedelmi és közművelődési kérdéseket, amelyeknek törvényhozási, kormányzati vagy társadalmi úton való megoldása alkalmas lehet a székely nép szenvedő helyzetének javítására és kivándorlásának csökkentésére. Kiemelte, hogy *„a kongresszus dolgozni jött annak a népnek a megmentésére, melyet az isteni gondviselés azért állított e helyre a székelyek földjére, hogy benne és a kebeléből másfél ezer év óta fel-feltörő ősi erőben itt a régi Etelköz legközelebbi magyar szomszédságában kiapadhatatlan forrást alkosson annak a magyar nemzetnek örökké való éltetésére, felfrissítésére, melyet a népfajok életének és elmúlásának sorsát természetszerű következetességgel intéző örök törvények a Duna által elfoglalt keleti vidékének gazdasági művelésére és uralmára s a kelet-európai népek kulturális fejlődésének is védelmére és segítségére rendelték!”*²⁰ Bedő Albert szavai után Dessewffy Aurél gróf díszelnök rövid beszédet mondott, majd hivatalosan megnyitotta a kongresszus tanácskozását. Beszédében ő is, akárcsak az előtte szóló kiemelte, hogy az elsődleges cél a kivándorlás háttérbe szorítása kell hogy legyen. Rámutatott, hogy a magyarság a germán és a szláv etnikai tömbök közé beszorítva él, miközben kivándorlás folytán száma állandóan csökken. A következő felszólaló Becze Antal, Csík vármegye alispánja volt, aki kijelentette, hogy a székelység belefáradt másfél évezredes harcába és az egész magyar nemzet segítségét kéri. Az ünnepi megnyitó végén Szádeczky Lajos, kolozsvári egyetemi tanár *A székelyek történelmi intézményéről* tartott egy rövid előadást, kihangsúlyozva, hogy az évszázadok során Erdélyt a székelyek tartották és védelmezték és ők azok, akik segítségével a jövőre is meg lehet magyarnak tartani.

Az ünnepi beszédek követően a kongresszus az öt szakosztály keretein belül folytatta üléseit, három napon keresztül. Anélkül, hogy a különböző szakosztályok előadásait részletesen taglalnám - ez terjedelmesebb dolgozat feladatkörébe illenék - szükségesnek tartom ismertetni az egyes előadóknak az első rangú problémák tárgyalása során kifejtett véleményeit. Ha figyelmesen végig olvassuk a kongresszus szakosztályainak tárgyalási jegyzékeit és határozatait, egyértelműen ki lehet jelteni, hogy szinte minden előadó az állam erőteljesebb jelenlétét kívánja a székelység gazdasági, társadalmi és közművelődési életében. Ez az óhaj azonban ellentmond a liberalizmus eszméjének, amelynek eszményképe az éjjeliőr állam, amely legfeljebb akkor lép közbe, ha a társadalmi mozgások az egész rendet, vagy a magántulajdon szentségét sértik. Egyébként az egyénnek mindenhez joga van, amit a törvény nem tilt. Szükséges kiemelni, hogy a gyakorlatban a magyar állam nem igazán követte a szorosán vett, az állami beavatkozást elutasító liberális gondolatokat. Hisz gondoljuk csak el: a magyar vasúthálózat

nem tudott volna a tőkés átalakulás motorjaként szolgálni. A magyar ipar kibontakozása, a modern közegészségügy és oktatás kiépítése jóval lassabban és keservebben ment volna végbe a magyar állam aktív szerepvállalása nélkül. A magyar állam nem csak a kapitalizmus infrastrukturális feltételeit igyekezett megteremteni, hanem vállalkozóként a termelésbe is bekapcsolódott. A magyar liberális állam tehát nem követte a klasszikus liberális modellt: a beavatkozást korlátozta, vállalta a gazdaságfejlesztés finanszírozását, de annak szociális következményeit csak részben.²¹ Az állam részvétele egyes régiók gazdasági és közművelődési életében sem volt területarányos: míg Budapest, a nagyobb városok, valamint a nyersanyag-lelőhelyekben gazdag térségek már a dualizmus első éveiben érezték az állami beavatkozás jótékony hatását, a peremvidékek így a Székelyföld esetében is egy jótékony befolyásolás csak jóval később mutatkozott meg. Így a számtalan negatív gazdasági hatás mellett az állam kellő segítségének elmaradása hozzájárult az ország peremvidékén fekvő Székelyföld elmaradottságának súlyosbodásához.

A kongresszus különböző szakosztályain felszólaló előadók tehát méltán lehettek elégedetlenek az állam székelyföldi politikájával. E régió helyzetét még az a tény is hátrányosan érintette, hogy nagyobb városok hiányában nem rendelkezett egy tőkeerős polgársággal, de ugyanakkor sajátos történelmi fejlődésének következtében egy nagybirtokos réteg sem alakult ki. Nem volt tehát egy olyan társadalmi réteg, amely a gazdasági fejlődést valamilyen úton előre lendíthette volna. A kongresszus iparral, valamint a mezőgazdaság problémáival foglalkozó szakosztályainak előadói kifejtették, hogy a válságban lévő székely mezőgazdaság talpra állítása az ipar fejlesztésével egyszerre kell megtörténnie, természetesen az állam hathatós támogatásával.

Szükséges kiemelni, hogy a fent említett két szakosztály, illetve a birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály előadásain érzékeltetni lehet az agrárius eszmék hatását. Az agrárius mozgalom az 1870-es évek végén és a 80-as évek elején bontakozott ki az elmélyülő általános európai agrárválság következtében. Az agrárius mozgalom képviselői hangoztatták, hogy a válságot az idézte elő, hogy az ipari és kereskedelmi tőke a mezőgazdaság rovására gyarapodik, s ez által a gazdasági élet eltorzul. Ez a torzulás az okozója a közép- és a parasztbirtok pusztulásának. Ezért az agrárius mozgalom a mezőgazdasági érdekek hathatós felkarolását, a birtokok megmentését tűzte ki célul.²² A mozgalom hívei hangoztatták, hogy Magyarországból modern ipari államot kell teremteni, de a mezőgazdaság érdekeinek figyelembevételével, ugyanis az ipar alapfeltétele a jó mezőgazdaság, és első sorban a mezőgazdasági termékeket felhasználó ipari ágazatokat kell fejleszteni. Az 1880-as évek második felében az agrárius mozgalom lehanyaglott, majd a 90-es években, valamint a XX. század első éveiben újra zászlót bontott. A századfordulói agrárius mozgalom vezetőalakjai között tarthatjuk számon Dessewffy Aurél grófot, Forster Gézárt vagy Károlyi Sándort, akik a tusnádi székely kongresszusnak vezető személyiségei voltak. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az agrárius szellem jelen van a kongresszus előadásain, majd határozataiban. Például Sz. Szakáts Péter a marosvásárhelyi kamarai titkár a fonó és szövőiparról tartott előadásában kijelenti, hogy „*iparfejlesztési politikánknál pedig figyelemmel kell lennünk arra, hogy főképp azok az iparágak fejlesszenek a melyek a mezőgazdaságnak is jó szolgálatot tehetnek, mert hazánkban a termelők érdekeit az ipari érdekektől elválasztani nem lehet.*”²³

A kongresszus úgyszintén magáévá tette a szövetkezeti mozgalom gondolatát, amelyet az 1880-as években Károlyi Sándor kezdett el hirdetni. Károlyi Sándor szövetkezeti koncepciójában a mezőgazdaság általános érdekeit ügyesen kapcsolta össze a földbirtokosság osztályszempontú érdekeivel, miközben a kisbirtokos parasztság növekvő szociális gondjainak megoldását is elérhetőnek vélte. A mozgalom egyik fontos állomása a Magyar Gazdaszövetség létrehozása 1896-ban, amelynek elnöke Károlyi Sándor lett. A szövetség programja számos olyan pontot

tartalmazott, amelyek a parasztság érdekeit próbálták előremozdítani. Például a mezőgazdasági hitelügy megszervezése, mezőgazdasági kereseti lehetőségek kiszélesítése, mezőgazdasági napszamosok, cselédek és alkalmazottak helyzetének törvényes rendezése, mezőgazdasági termékeket és árakat védő vámpolitikai rendszabályok bevezetése, mezőgazdaságot sújtó visszaélések felszámolása, mezőgazdasági szakoktatás fejlesztése.²⁴ A szövetkezeti eszmék az 1898: XXIII. törvénycikk által létrehozott Országos Központi Hitelszövetkezet révén az egész országban elterjedtek, így Székelyföldön is. A kongresszus a szövetkezeti eszmék továbbterjesztését és megvalósítását tűzte ki célul az állam segítségével. A birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály keretén belül élénk vita bontakozott ki a birtok szétforgácsolódásról és az örökösödési jogról, amelyről számtalan vélemény és elképzelés látott napvilágot a korabeli politikai körökben és sajtóban. Már 1880 decemberében az OMGE szövetkezeti szakosztálya napirendre tűzte a paraszti birtokok védelmének kérdését, majd 1882-ben kidolgoztak egy törvényjavaslatot, amely szerint az elidegenítést és az örökösödést korlátozni kell. Ugyanakkor gondoskodni kell megfelelő pénzügyi intézetek megszervezéséről, amelyek ki tudják elégíteni a kisbirtokosok hiteligenyét. Ezen elképzelésekhez hasonló javaslatok láttak napvilágot a kongresszuson is. Sebes Dénes előadó kijelentette, hogy a közép és kisbirtokos osztály gazdasági erejének és ellenálló képességének gyengülése állami életünk alapjait veszélyezteti.²⁵ A kongresszus elfogadta az örökösödés korlátozásáról szóló javaslatot, habár többen kifejtették azon aggodalmukat, hogy ezen elképzelések nem oldják meg e kérdést, sőt nehezkesebbé teszik az agrárfejlődést. Úgyszintén nagy érdeklődés kísérte a telepítés problémáját, ugyanis sokan ennek megoldásában látták a székely kivándorlás lefékezésének egyik lehetőségét, valamint a magyarság megerősítését Erdélyben.

A székely élettér kiszélesítésének gondolata megtalálható mind a reformkorban, mind a dualizmus korában, vagy a második világháború idején. Sokan a kongresszustól várták a XIX. század végén életbeléptetett földbirtok arányosítás valamint a tagosítás körül végbement visszaélések megoldását. Ugyanis jelentős erdő és legelőterületek kerültek a székely közből üzleti vállalkozók, illetve egy-két élelmes közép, vagy nagybirtokos kezébe. A közigazgatási és erdészeti hatóságok tehetetlenül nézték a századfordulón beindult földbirtokspekulációk sorozatát, amelyek még inkább átalakították a Székelyföld gazdasági és társadalmi arculatát. A kongresszus azonban nem tudott érdemlegesen változtatni a kialakult helyzeten, hisz nem is volt meg benne a kellő elhatározottság, mivel elsősorban a nagy és középbirtokosság érdekeit képviselte, amely bizonyos mértékben részesült a tagosítás előnyeiből. Hasonlóképpen nem sikerült egyértelmű megoldást találni a székelyföldi hitel problémájára sem, amely a székely kisbirtok létezésének egyik alapfeltétele volt. Az igazi gondot az képezte, hogy a Székelyföldön felállított hitelintézmények többségének nem volt szilárd anyagi alapja, sokszor kalandos vállalkozásból születtek és nem azzal a céllal, hogy a pénzügyi életet megszervezzék, hanem, hogy minél többet és minél hamarabb nyerjenek az alapítók. A magas kamatláb következtében a paraszti gazdaságok eladósodása ijesztő méreteket öltött.²⁶ A kongresszus határozatot fogadott el, amelyben kérték az állam beavatkozását a székelyföldi hitelviszonyok orvoslása érdekében így remélve, hogy megállítható a székely parasztság eladósodása.

A közművelődési és közegészségügyi szakosztály előadásain számtalan javaslat születik a közérkölcös javítására, elsősorban az alkoholizmus visszaszorítására, a vasárnapi munkaszünetre, valamint templomba járásra vonatkozóan. Az oktatás terén az állami támogatás növelését valamint a székely értelmiség színvonalának emelését kérik. Ugyanakkor megfogalmazódik az a ma is jól ismert igény, hogy a Budapesten valamint más oktatási központokban tanuló székely ifjak tanulmányaik befejezése után visszatérjenek Székelyföldre.

Az utolsó szakosztály feladata volt a kivándorlás problémájának megvitatása, amely egyben a székely kongresszus megszervezésének kiváltó okát is képezte. László Gyula előadó már beszéde kezdetén kijelentette, hogy „*a székely kivándorlás oka abnormális gazdasági viszonyainkban gyökerezik.*”²⁷ A már ismert kivándorlási okok felvázolása után említést tesz a kivándoroltak romániai helyzetéről és elsősorban a nőkre leselkedő veszélyekre hívja fel a figyelmet. „*Legszánandóbb a sorsuk a leányoknak, kik cselédszolgálatokra mennek ki, de a kiket megejt a csábítás. Ha szépek, züllésbe sodorja a buja keleti élet.*”²⁸ Másik veszély ami a kivándorlókra leselkedik, az erkölcsi züllés mellett, az asszimiláció. Az előadó javaslatait a kivándorlás problémájára vonatkozóan a kongresszus egyhangúlag elfogadta. Kimondták, hogy szükséges a kivándorlásnak törvény általi szabályozása, kivándorlási tanács és iroda szervezése, melynek feladata a kivándorlás felügyelete. Felszólították a kormányt, hogy hasson oda, hogy az osztrák-magyar konzulátusok nagyobb figyelmet szenteljenek a kivándoroltak érdekvédelmére, tartsák nyilván a kivándoroltak helyzetét, és segítsék elő hazatérésüket. Ezen kívül korlátozzák a kivándorlási útlevelhez való hozzájutás lehetőségét. A következő előadó, Barabás Endre székelykeresztúri tanár, a romániai magyarok helyzetét mutatta be. „*A romániai magyarok számát pontosan megállapítani nem lehet, mivel a román hivatalos népszámlálás csak a román anyanyelvet ismeri el Románia területén, és kétféle népcsoportot különböztetnek meg: román alattvalókat és idegeneket.*”²⁹ Az előadó számításai szerint Romániában a magyarok száma hozzávetőlegesen 200-250 ezer, ebből Bukarestben 40-50 ezer él. E problémával foglalkozó szakirodalom is körülbelül ennyi magyar anyanyelvű személyt tart számon a dualizmuskori Román Királyságban. Ezek a magyarok azonban ki voltak téve a román kormány erőszakos asszimilációs politikájának, ezért a kongresszus felkérte a magyar kormányt, hogy tegyen lépéseket az itteni magyarság érdekében.

Akárcsak ma is élénken foglalkoztatta a kortársakat a fürdők és a turizmus fejlesztésének kérdése, amely új jövedelemforráshoz tudná juttatni a székely társadalmat. Hankó Vilmos budapesti tanár kijelentése ma is érvényes: „*A természeti kincsek, a melyeket a jótékony természet arra adott, hogy a székely nemzetnek erőforrásai legyenek egyáltalán nincsenek kiaknázva.*”³⁰ A fürdők fejletlenségének okait a közlekedési viszonyok elmaradottságában, a tőke hiányában, a drágaságban, a célszerű reklámok hiányában látta. Így ő is, akárcsak a többi előadó az állam beavatkozását kéri a székelyföldi turizmus fejlesztésének érdekében.

A kongresszus egyik érdekes momentuma Geöcze Sarolta előadása *A nők feladata a Székelyföldön* címmel. Előadásában kiemelte, hogy Székelyföldet fel kell éleszteni nem csak gazdasági, hanem erkölcsi szempontból is, amely téren a nők fontos feladatot tölthetnek be. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kongresszus foglalkozott a székely probléma szinte minden okával, de megfeledezett a nők problémájáról, pedig Székelyföld felemelkedése és a kivándorlás megszüntetése a nők helyzetének javításától is függ.

A kongresszus záróülésére 1902. augusztus 30-án került sor, báró Kemény Kálmán díszelnök vezetésével. „*A székely kongresszust azt hiszem nem szabad úgy felfogni, hogy ez védekezés vagy támadás más nemzetiségekkel szemben. Mi senkit sem támadunk. Mi elismerjük mindenkinek a jogait, mi csupán a kivándorlás ellen védekezünk...*” - mondta Kemény Kálmán a zárógyűlés megnyitásának alkalmával.³¹ Ezen a gyűlésen jelen voltak a szakosztályok előadói, valamint részvevői és sor került az általuk megfogalmazott javaslatok elfogadására. Elhatározták, hogy a rendező bizottság átalakul végrehajtó bizottsággá, melynek feladata lesz az elfogadott határozatok életbe léptetése érdekében hatást gyakorolni a kormányra.

Az 1902-es tusnádi székely kongresszus jelentősége

Az 1902-es tusnádi székely kongresszusról számtalan vélemény látott napvilágot a XX. század folyamán. A kongresszust már szervezésének pillanatától vegyes érzelmekkel kísérték figyelemmel a kortársak. Az agrárius mozgalom hívei, valamint a kongresszuson jelenlévők a kongresszus munkájának az eredményességét próbálták kidomborítani. A kongresszustól távolmaradt egyesületek tagjai viszont éppen az ellenkezőjét állították, véleményüket a Székelyföldön főképp a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzet tolmácsolja. *„Nemes székely kongresszus! Beszéljetelek, szónokoljatok aranyszájú Szent János mézédés szavaival. Beszéljetelek a székelyek nagy nemzeti és honvédelmi hivatásáról, álmodjatok utakról, vasutakról, iparról, iskolákról, bányákról, kincsekről, a jövő század regényéről, melyet költői képzeletetek a székelynek hitetek és reményeitek birodalmában terem, azonban az a sok szép beszéd, az a sok gyújtó szónoklat mind csak szó, pára és regény fog maradni.”*³² Hasonlóképpen negatív véleményének ad hangot a későbbiekben Böződi György is: *„...a ‘székely kongresszus’ három napon keresztül tárgyalta a székely nép kérdéseit, de gyakorlati eredménye mondhatni semmi sem lett. Nem is lehetett. Az országszerte feltűnést keltett székelyföldi elszegényedés és kivándorlás tanulmányozására olyan emberek gyűltek össze, akik a néppel kevés közösséget éreztek. Akik valóban a nép hangját szólaltatták meg a lényeges kérdésekben azokat elhallgattatták. Amint valaki elmésen megjegyezte a hivatalos minőségben jelenlévők negyedrésze arisztokrata, fele idegen, másik negyed része pesti úr és még egy negyed zsidó. A kongresszus helyéül Tusnádot választották, ahol üdülésnek is lehetet venni a három napot.”*³³

A székely kongresszus vezetése, mint ahogy Böződi György is céloz rá, a közép és nagybirtokosság kezébe csúszott át, amely nem volt híve a radikális változásoknak. Ennek következtében az általuk képviselt állásfoglalások jutnak érvényre a kongresszus által megfogalmazott határozatokban. Javasataik többsége a kivándorlás problémájának megoldására első sorban adminisztratív jellegűek és a fennálló gazdasági gondokat az agrárius mozgalom szellemiségének kereteiben képzelték megoldani. Ugyanakkor szinte minden előadás alkalmával előbukkan a *„kevesen vagyunk”* tudata, Erdély elvesztésének a gondolata, amely egy kis nép bizonytalanságának érzését hordozza egy nagy országban és ennek is egy olyan térségében, ahol államalkotó nemzetként kisebbségben él. Ennek következtében kialakul egy sajátos érzékenység a kivándorlást illetően. A kongresszus jegyzőkönyvei jól dokumentálják, hogy a magyar uralkodó osztályok nem tudtak vagy nem mertek behatolni a kivándorlási jelenség ok és okozati összefüggéseibe. De érzékelnük kellett - gazdasági érdekeltségeiken túl -, hogy az ország területén élő más nemzetiségek körében egyre erősödő nacionalizmus ellen csak a saját nemzeti létük megerősítése által tudnak eredményesen védekezni.

Persze azt sem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a kivándorlás kérdéséről folytatott vitákban a gazdasági és társadalmi élet valamennyi problémájáról szót lehetett ejteni. Így nem véletlen, hogy a századfordulón a kivándorlás kérdése egy hatásos közvetlen politikai eszköz szerepét tölthette be a magyarországi hatalmi küzdelmekben. A kongresszus nagy nyilvánosságnak örvendett és ennek hatására a magyar kormány lépéseket tett a fennálló problémák megoldásának irányába. Ezáltal került sor a székely akció beindítására, a székelyföldi miniszteri kirendeltség megszervezésére. A földművelésügyi minisztérium segítségével több száz gazdakört alapítottak, tanfolyamokat szerveztek. 1907-ben a székelyföldi miniszteri kirendeltség már 206 falusi gazdakörnek 10 971 taggal folyó működéséről számol be.³⁴ Előadásokat és megbeszéléseket tartanak a falusi gazdakörökben, olyan gazdasági problémákról, amelyek legközvetlenebbül érintik a falusi nép életviszonyait. 1905-től szakmai kirándulások voltak a földműves iskolákba, szász gazdaságokba, kecskeméti zöldegesekbe, állattenyésztő telepekre. Megszer-

vezték a háziipari oktatást, népkönyvtárakat létesítettek, ingyenes jogi tanácsadást indítottak be, amelyek a székelység felvilágosítását szolgálták. Legeredményesebbek a tenyészállatok nevelése, a legelők feljavítása, valamint a modern földművelési technikák megismertetése érdekében tett erőfeszítések voltak.

Az oly sokat vitatott kivándorlási politikáján a magyar állam nem sokat változtatott. 1909-ben napvilágot látott egy új kivándorlási törvény, de ebben is a kormány ragaszkodik a liberális eszmékhez és újra megfogalmazódik, hogy a kivándorlást megtiltani nem lehet, a szándék annak korlátozása, szigorúbb intézkedésekkel. A nagy érdeklődésnek örvendő székely vasúthálózat kiépítésének terén sor kerül részleges előrelépésre azáltal, hogy kiépül a székely körvasút befejező szakasza, a Szászrégen-Déda-Gyergyószentmiklós-Madéfalva közötti vonal. Ezen kívül megépítik a Nyárad menti keskeny vágányú vasútvonalat, valamint meghosszabbítást nyert a háromszéki vasútvonal Kézdivásárhelytől Bereckig és a Kis-Küküllő völgyi vasútvonal Sóváradtól Parajdig.

A XX. század első évtizedében fokozatosan a székelyföldi városok elnyerték egy modern polgári kisváros képét. Kórházak, közigazgatási és közművelődési intézmények épületei nőttek ki a földből. Villanytelepek létesültek a jelentősebb városokban, sor került az utcák csatornázására, vízvezeték rendszer, telefonhálózat kiépítésére, a járdák aszfaltozására. Megindult a helyi kis- és középipar fejlődése, Marosvásárhely Erdély egyik jelentős ipari központjává nőtte ki magát. Ugyanakkor a vasútépítés hatására megnőtt az eddig elszigetelt fürdőhelységek látogatottsága s ezáltal a székelyföldi turizmus is megindult a szárnybontogatás útján.

A XX. század elején a székely gazdaság és társadalom kezd magára találni, és ebben bizonyos mértékig szerepet játszott a székely kongresszus is. A kongresszus ugyanis jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az állam jobban odafigyeljen a székely problémára és nagyobb anyagi áldozatokkal próbáljon segíteni a fennálló bajokon. A székelyföldi miniszteri kirendeltség az állam által biztosított évi 2-300000 korona költségvetéséből nem tudott radikális változtatást produkálni, de távlatilag mégis hozzájárult a Székelyföld fejlődéséhez.

JEGYZETEK

1. **Bibó István:** *Demokratikus Magyarország.* Bp., 1994, 152
2. *Erdélyi Hiradó,* 1844
3. Névtelenül: *Telepítés-ügy.* In.: *Erdélyi Hiradó.* 1847. 826
4. **Egyed Ákos:** *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély.* I. köt. Bp., 1998. 172
5. uo.
6. ua. 173
7. **Kálnoki Dénes:** *A székely kivándorlás.* In.: *Kolozsvári Közlöny* 1863. február 5. 16.
8. Koós Ferenc: *Életem és emlékeim.* B. 1971. 203.
9. **Puskás Judit:** *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940 között.* Bp., 1982. 130.
10. *Az EMKE fennállásának tíz éves évfordulójára.* Kolozsvár, 1896. 7.
11. *Maros-Torda,* 1902. július 29. 90.
12. *Csiki Lapok,* 1902. január 22. 4.

13. *Maros-Torda*, 1902. február 26. 9.
14. *Székely Nemzet*. 1902. február 17. 26.
15. *Székely Nemzet*. 1902. február 21. 28.
16. *Csikmegyei Híradó* 1902. április 2. 14.
17. *Csiki Lapok*, 1902. május 14. 20.
18. *Csiki Lapok*, 1902. június 11. 24
19. *Csiki Lapok*, 1902. augusztus 27. 35
20. *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora. Tárgyalásai és határozatai.* (sajtó alá rend. **Budai Béla**) Bp., 1902. 19-20. [továbbiakban **Székely Kongresszus**]
21. *Magyar liberalizmus*, Bp., 1993. 521
22. **Hársfalvi Péter**, *Törekvések a parasztbirtok „védelmére”*. In.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914.*, Bp., 1972. 162
23. Székely kongresszus. 158
24. *Magyar Agrártörténeti Életrajzok I-P.* Bp., 1989. 106
25. Székely Kongresszus. 296
26. **Bodor Antal**: *Az erdélyi pénzügyintézetek* .Bp., 1904. 8
27. Székely Kongresszus. 622
28. Székely Kongresszus. 627
29. Székely Kongresszus. 636
30. Székely Kongresszus. 655
31. Székely Kongresszus. 673
32. *Székely Nemzet*, 1902. október 1. 147
33. **Bözödi György**, *Székely bánja*, Bp., 1985.140
34. *A székely actio öt éve*, Bp., 1907. 3.